

SÜLEYMAN ƏLİYARLI, “KİTABI-DƏDƏM QORQUD” VƏ ONUN AKADEMİK ARAŞDIRMALARINA DAİR

*Bayram Nurəddin oğlu Quliyev
AMEA Elm Tarixi İnstitutunun,
Elm tarixinin nəzəri və metodoloji problemləri şöbəsinin müdiri,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
bayramqulusoy@yahoo.com
Bakı, Azərbaycan*

XÜLASƏ

Professor Süleyman Sərdar oğlu Əliyarlı – ilk milli istiqamətli Azərbaycan tarixi dərsliyinin müəllifi, ilk Azərbaycan tarixinə dair qaynaqları toplayıb kitab halında müntəxəbat formasında nəşr edən alimlərimizdən biri, etnogenez tariximizi ilk düzgün dəyərləndirən alimimiz və ən nəhayət, “Kitabi-Dədəm Qorqud” abidəsinə tarixi baxımdan ilk dəyərləndirməni gerçəkləşdirən fundamental insan, ensiklopedik şəxsiyyət. Onun son yarımçıq qalan məqaləsi də məhz “Kitabi-Dədəm Qorqud”a həsr olunacaqdı, əgər ömür vəfa etsəydi. Bu məqalə uzaq bir kənddən Moskvaya qədər yüksəlmiş, çoxlu çətinliklər görmüş, Azərbaycanın gəlib keçmiş ən görkəmli alimlərindən biri olan S.S.Əliyarlının “Kitabi-Dədəm Qorqud” üzərinə apardığı araşdırmalara həsr olunmuşdur.

Açar sözlər: Süleyman Əliyarlı, Kitabi-Dədəm Qorqud, abidə, türk, oğuz, araşdırma

Qısaca həyatı

Böyük alimimizin öz dilindən yazmış olduğu avtobioqrafiyanı olduğu kimi təqdim etməyi vacib hesab edirik: “18 dekabr 1930-cu ildə Karyagin (indiki Füzuli) rayonunun Şahsevən kəndində dünyaya gəldim. Moskva Dövlət Universitetinin tam beşillik kursunu 1954-də “Fərqlənmə diplomu” ilə bitirdikdən sonra Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda 5 il çalışdım. Aspiranturanın son kursundan Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrasına müəllim vəzifəsinə dəvət edildim və bu

günə qədər həmin kafedrada çalışmaqdayam. May 1978 – iyul 2001-ci illər kəsində, yəni 23 il həmin kafedraya başçılıq etmişəm. Elmi işimi hər zaman konyunkturadan uzaq tutmağa çalışmışam. 1969 tarixində Azərbaycanın Rusiyaya könüllü birləşməsi tezisində qarşı çıxaraq, onun işğal edilməsini, Rusiya metropoliyasının iqtisadi müstəmləkəsinə çevrildiyini yazmış və Azərbaycan KP-nin təqiblərinə məruz qalmışam. 1983-1984-cü illərdə Azərbaycan etnogenezinin ümumtürk tarixi köklərə dayandığını araşdıraraq çap etmiş, Moskva və Bakı retroqradlarının hücumları ilə üzləşmişəm. 1989-2000-ci illərdə Azərbaycan Milli Məclisinin “Yer Adları (Toponimiya) Komissiyası”na başçılıq etmiş, 1992-2001-ci illərdə Azərbaycan “Ali Attestasiya Komissiyonu Rəyasət Heyəti”nin üzvü olmuşam. 1990-da “Azərbaycanın Elm Xadimi” adına layiq görülmüşəm. 2000-ci ildə “Türk və Türkiyə tarixi ilə ilgili dəyərli araşdırmalarından dolayı” Türk Tarix Qurumu Şərəf Üyəsi (fəxri üzvü) seçilmişəm. Adı çəkilən Türk Tarix Qurumu və “Center For Balkan Turkology Researches” kimi beynəlxalq elmi təşkilatlar ilə elmi əməkdaşlıq etməkdəyəm. Türkcə və ingiliscə çap olunmuş (Ankara, 2002) 26 cildlik “Türklər” ensiklopedik əsərin Yayın Kurulu heyətinin üzvü və müəlliflərindən biriyəm.” (Bakı Dövlət Universiteti. Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının sənədləri. Qovluq SE).

Alimin 8 monoqrafiya, 150-dən çox elmi məqaləsi var və onun rəhbərliyi altında 18 fəlsəfə doktoru, 3 elmlər doktoru yetişmişdir. Böyük alimimiz 16 yanvar 2014-cü ildə öz dili ilə ifadə etsək “uçmağa qalxdı”.

“Kitabi-Dədəm Qorqud” və Süleyman Əliyarlının ona baxış acısı

Süleyman Əliyarlının “Kitabi-Dədəm Qorqud” abidəsinə hər kəs kimi baxmırdı və o tamamilən fərqli formada yanaşmağı üstün tutmuşdu. Məlumdur ki, bu abidə Sovetlər Birliyinin birbaşa etkisi ilə sadəcə filoloji yöndən araşdırılmış, qaynaqda tarixi motivlərin olması görməzdən gəlinmişdi. Ümumiyyətlə, XX yüzilliyin 50-ci illərində “Kitabi-Dədəm Qorqud” yasaqlanmış abidələr sırasında idi. Baxmayaraq ki, Türkiyədə bu abidə yox yönlü formada tədqiq edilmişdir. Azərbaycanda ona qəhrəmanlıq dastanı olaraq baxılırdı və təəssüf ki, bu tendensiya indi də davam etməkdədir. XX yüzilliyin 80-ci illərindən etibarən artıq etnogenez məsələlərinin də önə çıxdığı bir dövrdə S.Əliyarlının Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq “Kitabi-Dədəm Qorqud”u tarixi baxımdan dəyərləndirməyə başladı. Öz mühazirələrində o həmişə

aşağıdakı fikirləri səsləndirərdi. O bildirərdi ki, “Kitabi-Dədəm Qorqud” heç də “Koroğlu” və ya “Aşıq Qərib” dastanları kimi tamamilən ədəbiyyat örnəyi deyildir, onda tarixi izlər qalmaqdadır və həmin izləri sadəcə tarixçilər araşdırıb bilər. O əsaslandırırırdı ki, digər dastanlardan fərqli olaraq bu abidənin Drezden və Vatikan olmaq üzrə iki əlyazma nüsxəsi mövcuddur. Heç şübhəsiz ki, bu abidənin üçüncü əlyazma nüsxəsinin də olmasını bilmədən getdi bu dünyadan, çünki hələ elm aləminə bəlli deyildi. Bir abidənin əlyazma nüsxəsinin olması və onun yüzilliklər öncəsində qələmə alınması o abidənin dəyişmədiyini göstərməkdədir. Digər ədəbi dastanlar isə dildən-dilə, ağızdan-ağıza keçməklə günümüzə qədər gəlib çatmışlar. Ona görə də “Kitabi-Dədəm Qorqud”a sadəcə bir ədəbi abidə kimi baxmaq doğru deyildir. O eyni zamanda tarixi bir qaynaqdır. Heç şübhəsiz ki, böyük alimimiz və mənim ustadım bu istiqamətdə yazmış olduğu araşdırmalarla öz fikrini isbat etmişdi.

“Kitabi-Dədəm Qorqud” haqqında daim israrla davrandığı başqa bir məsələ isə abidənin adının düzgün oxunmaması ilə bağlı idi. “Kitabi-Dədəm Qorqud” abidəsinin adındakı “Dədəm” sözcüyünün “Dədə” kimi oxunması onun tərəfindən yanlış qəbul edilirdi. O məntiqli bir şəkildə haqlı idi və abidənin Drezden əlyazma nüsxəsinin titul vərəqində əlyazmanın adı “Dədəm” formasında (“Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-tayifeyi-Oğuzan”) yazılmışdı. Gerçəkdən də abidənin əsas əlyazma nüsxəsinin titul vərəqinə istinadən əsərin adının doğru bir şəkildə, yəni “Dədəm” kimi oxunması və yazılması önəmlidir. O, “Kitabi-Dədəm Qorqud”un adındakı sözcüyün “Dədəm” deyil, “Dədə” kimi işlədilməsini iki formada əsaslandırırırdı. Subyektiv səbəblərdən biri də Sovetlər Birliyi ilə bağlıdır. Sovetlər dönməsində Türkcülük qadağan olunmuşdu və “Dədəm” sözü “mənim dədəm” mənasını verdiyinə görə bu, senzurdan keçməli idi. Sovet ideologiyasına görə azərbaycanlının dədəsi Türk ola bilməzdi. İkinci səbəb isə obyektiv idi. Əsərin Drezden əlyazma nüsxəsinə köçürən Henrix Fridrix fon Dits əsərin adını “Dədəm” kimi deyil, “Dədə” kimi yazmış və Berlin Kral Kitabxanasına hədiyyə etmişdir. Sonrakı tədqiqatçılar da Berlin Kral Kitabxanasındakı nüsxədən yararlandığı üçün əsərin adında xəttəyə yol vermişlər. Ömür vəfa etsəydi onun “Kitabi Dədəm Qorqud” ilə bağlı hələ çoxlu unikal fikirləri var idi.

“Kitabi-Dədəm Qorqud” üzərində çalışmalar

Süleyman Əliyarlının “Kitabi-Dədəm Qorqud”a həsr olunmuş “Dədəm Qorqud” kitabında ana xaqanlıq izlərinin tarixi” adlı ilk məqaləsi 1983-

cü ildə “Azərbaycan filologiyası məsələləri” məqalələr toplusunda nəşr olunmuşdu. Məqalədə abidəmizdə ibtidai icma quruluşuna dair izlər əsaslandırılmış şəkildə təqdim olunmuşdu. Bu araşdırmanı davam etdirən alimimizin 1984-cü ildə “Ulduz” jurnalının 6-cı sayında daha bir məqaləsi dərc olundu. S.Əliyarlı “Kitabi-Dədəm Qorqud”un əsəti, rəvayət və totemlər dünyası” adlı məqaləsində qurddan törəyiş əfsanəsi əsasında Azərbaycan Türklərinin etnogenezi məsələlərinə ilk dəfə toxundu. Elə həmin ildə Ziya Bünyadov ilə birlikdə ““Kağan” titulu haqqında” məqaləsi “Azərbaycan SSR EA Xəbərləri” jurnalında yayımlandı. Müəllif ilk dəfə bu məqaləsində Türklərdə ikihakimiyyətlik və hərbi demokratiya mövzuna toxunurdu. Bu, abidəmizin tarixi yöndən araşdırılmasının başlanğıcı idi. 1986-cı ildə nəşr olunan “Alp Ərənin epik bibliografyası” adlı məqaləsində S.Əliyarlı bir neçə məqamlara aydınlıq gətirirdi. Bunlardan birincisi Alp Ərən obrazı ilə Türk sərkərdə və başçı Atıllanın prototipliyi məsələsi, ikincisi isə dastandakı qəhrəmanların hərəsinə aid boyların olma ehtimalı idi. O, abidənin əlavə boylarının ola biləcəyini söyləyirdi. İllər sonra – 2019-cu ildə “Kitabi-Dədəm Qorqud”un “Türkmən Səhra” adlandırdığımız üçüncü əlyazma nüsxəsinin tapılması onun fikrini təsdiqləmiş oldu. Həqiqətən də, abidənin Drezden əlyazma nüsxəsində işarə olunan Qazan xanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi motivi Türkmən Səhra əlyazma nüsxəsində boy olaraq qarşımıza çıxdı. Demək ki, Oğuzların digər qəhrəmanları haqqında da boylar olmuşdur. 1987-ci ildə yazmış olduğu “Qorqud kitabı”nda Boriağız və Şiroküzvəz anlayışlar” adlı məqalə ilə alim “Kitabi-Dədəm Qorqud”da mövcud olan toponimlərə və sözlərdə gizlənən tarixi motivlərə diqqət çəkmək istəmişdir. 1988-ci ildə F.Zeynalov və S.Əlizadə abidənin yeni nəşrini hazırladılar və bu nəşrdə ilk dəfə olaraq tarixi-coğrafi qeydlər də yer alırdı. Bu tarixi-coğrafi qeydlərin müəllifi, heç şübhəsiz ki, S.Əliyarlı idi. 1989-cu ildə “Sovet Türkologiyası” jurnalının 4-cü nömrəsində “Qorqud kitabı”: kompleks şəkildə tarixi-filoloji araşdırma” adlı məqaləsi ilə o artıq abidəmizi geniş şəkildə tarixi yöndən tədqiqatə cəlb etmişdi. Bununla bərabər o “Kəngər” və “Bulqar” sözcülərinin də tarixi önəminə aydınlıq gətirmişdi.

90-ci illərdən etibarən Süleyman Əliyarlı əldə etdiyi elmi nəticələri Türk oxucular ilə də bölüşmək qərarına gəlir. ““Kağan” titulu haqqında”, “Dədəm Qorqud” kitabında ana xaqanlıq izlərini tarixi”, “Qorqud kitabı”: kompleks

şəkildə tarixi-filoloji araşdırma”, “Qorqud kitabı”nda Boriağız və Şiroküzvəz anlayışlar” və digər məqalələri Türkiyə türkcəsinə çevrilib və müxtəlif türk jurnallarında nəşr olunur. Eyni zamanda alimimizin türk dilində tamamilə yeni məqalələri də yayımlanır. Bunlardan ən dəyərlisi 1991-ci ildə “Türk Kültürü Araştırmaları” adlı topluda nəşr olunan “Kitabi-Dədəm Korkut” kitab olmuş mu?” adlı məqaləsidir. S.Əliyarlı bu məqalədə kitabımızın tarixi, boyların tarixi, onun ölçüləri, onun aid olduğu dövr, boyları və onların xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumat vermişdir. 1994-cü ildə XII Türk Tarix Konqresində iştirak edən Süleyman Əliyarlı “Kitabi-Dədəm Qorqud”u bir tarixi qaynaq kimi incələyən biri olaraq “Dədə Korkut kitabı”nda soy-kök arayışı bir kaynak gibi” adlı məruzəsi ilə çıxış etdi. 1996-cı ildə “Kitabi-Dədəm Qorqud”un almanca yeni nəşri haqqında “Ədəbiyyat qəzeti”ndə bir məqalə çap etdirən S.Əliyarlı həmin çapı gerçəkləşdirən Dr. H.A.Schmiede ilə sonradan yaxın dost olur və bir kitab ərsəyə gətirir.

2000-ci ildə “Kitabi-Dədəm Qorqud”un 1300 illiyi qeyd olunan bir vaxtda Prof. Dr. Süleyman Əliyarlı Dr. H.Ə.Şmide, Dos. Roza Arazova ilə birlikdə ““Kitabi-Dədəm Qorqud” aşığı” adlı kitab nəşr etdirir. Bu kitab abidəmizi ilk dəfə akademik formada araşdıran, onun surətini əli ilə hazırlayan Henrix Fridrix fon Ditsə həsr olunmuşdur. Kitabda Henrix Fridrix fon Ditsin həyatı haqqında məlumat verilmiş və ona aid şəkillər əks olunmuşdur. Burada “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”un H.F.fon Dits tərəfindən ərəb hərfləri ilə hazırlanan bir nüsxəsi, onun elmi irsinə dair məlumatlar, sənədlərin fotofaksimilləri yer almaqdadır. Kitabı ən dəyərli edən məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, H.F.fon Ditsin öz əli ilə köçürüb Berlin Kral Kitabxanasına hədiyyə etdiyi “Kitabi-Dədəm Qorqud”un Drezden əlyazmasının nüsxəsinin tamamı fotofaksimilə formasında kitaba əlavə olunmuşdur.

S.Əliyarlının 2000-ci ildə “Kitabi-Dədəm Qorqud və Türk törəyiş əfsanəsi” adlı “Elm” qəzetində nəşr olunan məqaləsi də olduqca böyük maraq kəsb edir. Alimin 2006-cı ildə “Bakı Universitetinin Xəbərləri” dərgisinin 3-cü sayında “Qorqudşünaslıqda yeni bir əsər” adlı məqaləsi türk qorqudşünas O.F.Sərtkayanın yeni kitabının təhlilinə həsr olunmuşdur. O, burada kitabın üstünlüklərini qeyd etməklə yanaşı, ziddiyyətli məqamları da tənqid etmişdir.

Yarımcıq qalan son məqaləsi

İlk dəfədir ki, bu haqda məlumat verirəm və bunu məndən başqa heç kəs

bilmirdi. Onun son məqaləsi də “Kitabi-Dədəm Qorqud”a həsr olunmalı idi, lakin yarımçıq qaldı. Bu məqama keçməmişdən öncə bildirməliyəm ki, 2012-ci ildə onun seçmə məqalələrindən ibarət “Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə” adlı kitabı nəşr olundu və bu kitabın ikinci bölümü “Kitabi-Dədəm Qorqud”a həsr olunmuş məqalələrdən ibarətdir. Çox şadam ki, bu kitabın hazırlanmasında sevgili ustadıma yaxından kömək olmuşdum. Bu kitabın hazırlanması başa çatdıqdan sonra o, yeni bir məqalə üzərində işləyirdi. Məqalə “Kitabi-Dədəm Qorqud”da Polifem və Təpəgöz məsələsinə həsr olunmalı idi. Hətta bir neçə materialı elə mən özüm tapmışdım. Həmişə deyirdi ki, nə işə çatmır. Baxmayaraq ki, bu mövzuda bir neçə tədqiqat əsəri vardı, o, bir boşluq hiss edirdi. Ona görə də iki ilə yaxın yazıb bitirə bilmədi və getdi, hər şey yarımçıq qaldı.

Gedişinə inanmadığım ustadım

İndi də onun yoxluğunu qəbul etmək çox çətindir. Birlikdə çox zaman keçirmə imkanımız olmadı, lakin ən doğma insanıma çevrilmişdi. Əslində insanları bir o qədər yaxınına buraxmazdı. Həmişə məsafəli davranırdı. Ona söz demək o qədər də asan deyildi. Amma mənə öz qapılarını açmışdı və biz çox yaxın idik. O, mənə tarixi sevməyi öyrətdi. “Kitabi-Dədəm Qorqud”a düzgün qiymət verməyi, haqlı olsan belə susmağı bacarmağı, tədqiqatın nə demək olduğunu öyrətdi. Öz kimliyimi onun sayəsində öyrəndim. O, böyük insan idi və Azərbaycan tarixinə Süleyman Sərdar oğlu Əliyarlıdan bir də gələrmə, bilmirəm.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər) / prof. S.S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı: Çıraq, 2009, 872 s.
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 2007, 400 s.
3. Əliyarlı S.S. Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə. Bakı: Mütərcim, 2012, 560 s.
4. Azərbaycan Tarixinin Çağdaş Problemləri. Azərbaycan tarixçisi, professor S.S.Əliyarlının 70 illik yubileyinə həsr olunmuş məcmuə. Redaktor: H.İsaxanlı. Bakı: Xəzər Universiteti, 2000, 303 s.
5. Əliyarlı S.S. “Dədəm Qorqud kitabı”nda “Boriagız” və “Şiroküzvəz”

anlayışları. Dədə Qorqud dünyası. II kitab. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2012, s. 21-37

6. Əliyarlı S.S. “Kağan” titulu haqqında // Tarix və onun problemləri (Akademik Z.M.Bünyadovun 90 illik yubileyinə həsr olunmuş xüsusi buraxılış). Bakı: Adiloğlu, 2012, s. 10-17

7. Aliyarlı S.S. Epos ve Türk Tarih Öncesi // Türklər ansiklopedisi. c.3. Ankara, 2002, s. 1470-1472

8. Aliyarlı S.S. Kitab-i Dedem Gorgud: tarihi-filoloji araşdırma təcrübəsi /Türk Dili Araşdırmaları Yıllığı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basınevi, 1994, s. 11-22

9. “Kitabi-Dədəm Qorqud” aşığı / Tərtibçilər: Prof. Dr. S.S.Əliyarlı, Dr. H.A. Schmiede. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2002, 213 s.

10. KDQ ensiklopediyası. 2 cildə, II cild. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 2000, 568 s.

СУЛЕЙМАН АЛИЯРЛИ, «КНИГА МОЕГО ДЕДА КОРКУТА» В ЕГО АКАДЕМИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ

Байрам Гулиев
доктор философии по истории
Институт истории науки НАНА
bayramqulusoy@yahoo.com
РЕЗЮМЕ

Профессор Сулейман Сардар оглы Алиярлы, автор первого национального учебника по истории Азербайджана, один из наших ученых, собравших источники по истории Азербайджана воедино и опубликовавший их в виде книг, исследователь, правильно оценивший историю этногенеза и, наконец, человек, совершивший фундаментальную оценку памятника истории человека, энциклопедической личности. Его последняя незаконченная статья (поскольку помешала смерть) была посвящена «Китаби-Деде Горгуд». Статья посвящена исследованию С.С.Алиярлы об эпосе «Китаби-Деде Горгуд», человека, являющегося

видным ученым-историком Азербайджана, прошедшего путь из глухой азербайджанской деревни до Москвы и повидавшего много трудностей на своем творческом пути.

Ключевые слова: Сулейман Алиярли, «Книга моего деда Коркута», памятник, турок, огузы, исследование.

SULEYMAN ALIYARLI, "THE BOOK OF DEDEM KORKUT" AND HIS ACADEMIC RESEARCH

Dr. Bayram Quliyev

The Head of the Department of Theoretical and Methodological Problems of the History of Science of the "Institute of the History of Science" of ANAS.

bayramqulusoy@yahoo.com

Baku. Azerbaijan

SUMMARY

Professor Suleiman Sardar oglu Aliyarli, author of the first national textbook on the history of Azerbaijan, one of our scientists who collected the sources on the history of Azerbaijan together and published them in the form of a book, a researcher who correctly assessed the history of ethnogenesis and, finally, a person who made a fundamental assessment of the monument of human history, encyclopedic personality. His last unfinished article (because death interfered) was devoted to "Kitabi-Dada Gorgud". The article is devoted to the study of S.S. Aliyarli about the epic "Kitabi-Dada Gorgud", a person who is a prominent historian of Azerbaijan, who traveled from a remote Azerbaijani village to Moscow and saw many difficulties on his creative path.

Keywords: Suleyman Aliyarli, "Kitabi-Dada Gorgud", monument, Turk, Oghuz, research